

МАҲМУД ЛОМИШИЙНИНГ “ТАМХИД” АСАРИДА ИМОН ВА УНГА БОҒЛИҚ МАСАЛАЛАР БАЁНИ

ИЗЛОЖЕНИЕ ВОПРОСОВ, СВЯЗАННЫХ С ВЕРОЙ В “ТАМХИДЕ” МАХМУДА ЛАМИШИ

FAITH AND ISSUES RELATED TO IT IN MAHMUD LAMISHI'S TAMHID

Abdullo GULOMOV,
INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY
OF UZBEKISTAN,
PhD independent researcher at the chair of Islamic
studies and
ISESCO chair for the study of Islamic civilization
abulfotih1991@gmail.com

DOI: 10.47980/IIAU/2021/3/4

Аннотация: Маҳмуд ибн Зайд Ломиший ҳижрий V аср охири-VI аср бошида Самарқандда фаолият юритган ҳанафий-матуридий олим ҳисобланади. У мутакаллим ва усулий олим сифатида танилган. Унинг калом илмига оид “ат-Тамҳид ли қоваид ат-тавҳид”, усул-фиқҳга доир “Китаб фи усули-л-фиқҳ”, айрим фиқҳий атамалар таърифига бағишланган “Баён кашфи-л-алфоз” номли асарлари бизгача етиб келган. Ломиший асарлари ҳатто, Усмонли ва Салжукӣ мадрасаларида ҳам дарслик сифатида ўқитилган.

Ушбу мақолада олимнинг калом илмига оид “ат-Тамҳид ли қоваид ат-тавҳид” асарининг сўнгги бобидан ўрин олган имон ва унга тааллуқли бўлган масалалар тадқиқ этилган. Беш фаслдан иборат мазкур бобда имоннинг моҳияти, унинг ортиши ёки камайиши, имоннинг маҳлуқ ёки маҳлуқ эмаслиги, муқаллиднинг имони, имонда истисно қилиш каби масалалар ўрин олган.

Муаллиф дастлаб имоннинг моҳияти, унга аҳли сунна уламлари томонидан берилган таърифлар, матуридийларнинг бу борадаги қарашлари ва уларнинг далиллари, амаллар имоннинг таркибий қисмига кирмаслиги, хорижий ва жаҳмийларнинг бу борада тутган йўллари ҳақида тўхталган.

Кейинги фасл имоннинг ортиши ёки камайишига бағишланган бўлиб, муаллиф мазкур мавзуда жуда қисқа иборалар билан имоннинг ортмаслиги ва камаймаслигини ифода қилиб берган.

Имон бобининг учинчи фаслида унинг маҳлуқ ёки маҳлуқ эмаслиги борасида сўз боради. Бу бобда тасдиқ ва иқрор банданинг феъли бўлгани учун имоннинг маҳлуқлиги, лекин Аллоҳнинг тавфиқи ва ҳидояти маҳлуқ эмаслиги баён этилган.

Кейинги икки фасл муқаллиднинг имони ва имонда истисно масаласига бағишланган. Мазкур ўринда

муаллиф матуридийлар наздида муқаллиднинг имони эътиборли экани, имонда истисно эса жоиз эмаслиги ҳақидаги қарашлар ва бу борадаги далиллари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ломиший, калом илми, ҳанафий-матуридий, мутакаллим ва фақих, “ат-Тамҳид”, имон, муқаллид, тасдиқ, иқрор.

Аннотация: Махмуд ибн Зайд Ламиши – ученый ханафитской школы, последователь учения матуридия, работавший в Самарканде в конце V - начале VI веков хиджры. Он известен как мутакаллим (исламский философ) и методолог. До нас дошли такие его работы по теологии, как “ат-Тамхид ли қава’иди-т-таухид”, а также книги, касающиеся исламской юриспруденции “Китаб фи усули-л-фикх” и “Баён кашфи-л-алфоз”. На основе трудов Ламиши преподавали учение калама (исламская философия) и фикх (исламская юриспруденция) в медресе Османской империи и Сельджукского государства.

Эта статья описывает вопросы веры, приведенные в последней главе работы ученого по теологии “ат-Тамхид ли қава’иди-т-таухид”. В этой главе, состоящей из пяти параграфов, рассматривается сущность веры, ее укрепление или ослабление, вне зависимости от того, является ли вера кем-то или чем-то сформированной, так же описаны вопросы веры мусульманина, не являющегося знатоком ислама, наряду с этим оговорены исключения в некоторых аспектах веры.

Исходя из взглядов и доказательств ученых ахлу-с-сунна и приверженцев учения матрудия, автор раскрывает суть и сущность веры. Он пишет, что деяния (раба божьего) не являются составной частью веры, и никак не влияют на нее, а также приводит сведения о воззрениях хариджитов и джахмитов по этому поводу.

Следующий параграф посвящен проблематике укрепления или ослабления веры, автор лаконично описывает то, что вера не может укрепляться или ослабевать.

В главе о вере в третьем параграфе автор описывает, является ли вера чем-то или кем-то сформированной. Главным доводом данной гипотезы, является то, что внутреннее убеждение образовывается из особенностей характера человека, и вера тоже может быть сформирована, но если рассматривать веру как данность от Аллаха, то сформировать ее невозможно, так как она является даром от Всевышнего.

Следующие две главы посвящены вопросу о вере мусульманина, не являющегося знатоком ислама и некоторым исключениям в вопросах веры. Здесь автор цитирует взгляды и аргументы приверженцев учения матуридия о том, что вера мусульманина, не являющегося знатоком ислама так же важна, как вера знатока ислама и, что в вопросах веры недопустимы никакие исключения.

Ключевые слова: Ламиши, теология, ханафитское учение, Матуриди, исламская философия, исламская юриспруденция, ат-Тамхид, вера, мукаллим, утверждение, исповедь.

Abstract: Mahmud ibn Zayd Lamishi is a scholar of the Hanafi School, a follower of the teachings of Maturidi, who worked in Samarkand at the end of the 5th - beginning of the 6th centuries AH (AD). He was known as a mutakallim (Islamic philosopher) and methodologist. His works on theology as *at-Tamhid li qawa'id-t-Tawhid*, as well as books on Islamic Fiqh *Kitab fi Usul al-Fiqh* and *Bayan kashfi-l-alfoz*, have reached us. Islamic philosophy (*Kalam*) and Islamic jurisprudence (*Fiqh*) were taught in the madrasah of the Ottoman Empire and the Seljuk state based on the works of Lamishi.

The current article describes the issues of faith discussed in the last chapter of the work *at-Tamhid li qawa'id-t-Tawhid*. This chapter consists of five paragraphs. The scholar examines the essence of faith, its strengthening or weakening, regardless of whether the faith is created or is not created. He also depicts the issues of the faithfulness of *muqallid* (conformist) and exceptions in faith.

Considering the views and evidence of the Ahlu-s-Sunnah scholars and adherents of the teaching of Maturidi, the author reveals the essence of faith. He writes that the actions (of the servant of God) are not an integral part of his faithfulness, and do not affect it. The author also reveals the views of the Kharijites and Jahmites on this matter.

The following chapter is devoted to the increase or decrease of faith. The author stated in short phrases that faithfulness does not increase or decrease.

In the chapter on faith in the third paragraph, the author describes whether faithfulness is created by something or someone. The main reason for this hypothesis is that an inner conviction is created from the characteristics of a person's character, and faith can also be created. However, if we consider faithfulness as given, it is impossible to build it since it is a gift from the Almighty.

The next chapter is devoted to the faithfulness of a Muslim who is not an expert in Islam. The author reveals some exceptions in matters of faith. The author quotes the views and arguments of the adherents of the Maturidi doctrine. He writes that the faithfulness of a *muqallid* is as important as the faith of an expert in Islam. Moreover, he mentions that no exceptions are allowed in matters of faith.

Keywords: Lamishi, theology, Hanafi-Maturidi, Islamic philosophy, Islamic jurisprudence, *at-Tamhid*, faith, *muqallid*, affirmation, confession, exception.

КИРИШ

Марказий Осиё қадимдан илм-маърифат ва маданият маркази бўлиб келган. Денгиз йўллари кашф этилмасидан олдин бу ҳудуд савдо ва маданиятлар алмашинувининг марказларидан бири эди. Ислом динининг Марказий Осиёга кириб келиши натижасида ўлкада илм-фаннинг турли тармоқлари янада ривож топди, нафақат мусулмонларга, балки бутун дунё халқларига устоз бўлган Имом Бухорий, Имом Термизий, Ибн Сино, Фаробий, Беруний, Фарғоний, Хоразмий каби алломалар ва Имом Мотуридий, Абу Муин Насафий, Умар Насафий каби мутакаллимлар етишиб чиққан.

Мовароуннаҳрлик ана шундай мутакаллим уламолардан бири Маҳмуд ибн Зайд Ломиший (ваф. XII аср) бўлиб, у ўзининг “*ат-Тамҳид ли коваид ат-тавҳид*” асарида аҳли сунна ақидасини мотуридия таълимоти асосида ёритиб берган. Асарда ақида илмининг тавҳид, Аллоҳнинг исм ва сифатлари, имон, рисолат ва нубувват, авлиёларнинг кароматлари, ризқ, шафоат, қазо ва қадар каби масалалари баён этилган. “Тамҳид” асарининг ўзига хос жиҳатларидан бири сифатида унда баён этилган ҳар бир масала юзасидан мўътазила, қадарий, жабарий, қарматий, қарромий, мужассима, рофизийлар каби адашган фирқаларнинг қарашлари баён этилиб, уларга аҳли сунна ақидаси бўйича ақлий ва нақлий далиллар асосида раддиялар берилганини келтириш мумкин.

МЕТОДЛАР

Аҳли сунна ақидасини мотуридия таълимоти асосида ёритиб бериш, ақида илмининг тавҳид, Аллоҳнинг исм ва сифатлари, имон, рисолат ва нубувват, авлиёларнинг кароматлари, ризқ, шафоат, қазо ва қадар каби масалаларини аждодлар мероси асосида баён этиш кўплаб илмий тадқиқотларни талаб этади. Ушбу тадқиқотда имоннинг моҳияти, унинг ортиши ёки камайиши, имоннинг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги, имонда истисно, муқаллиднинг имони каби масалалар таҳлилий, қиёсий ва тавсифий методлар асосида тадқиқ этилди.

ТАҲЛИЛ

Муаллиф асарини мавзулар бўйича бобларга ажратиш, унинг охириги қисмида “Имон ҳақида”ги бобни келтириб ўтади. Беш фаслдан иборат мазкур бобда имоннинг моҳияти, унинг ортиши ёки камайиши, имоннинг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги, имонда истисно, муқаллиднинг имони каби масалалар ўрин олган.

Биринчи фасл “Имоннинг моҳияти” деб номланиб, унда имоннинг таърифи, руқнлари, буюк имомларнинг бу борада айтган сўзлари, айрим адашган тоифаларнинг имон таърифидаги даъволари ва уларга раддиялар каби масалалар ўрин олган. Имон борасида мазкур манбада шундай дейилади: “Имон луғатда тасдиқлаш маъносини ифодалайди. “أَمَنَ لَهُ” (“Амана лаху”) ёки “أَمَنَ بِهِ” (“Амана биҳи”) жумлалари “Уни тасдиқлади”, - маъносини ифодалайди” (Lomishiy, 2007, p. 127). Муаллиф мазкур фикрга Қуръони каримдан далил келтириб, “...Рост гапирсак ҳам, (барибир) сиз бизга ишонувчи эмассиз” (“Юсуф” сураси, 17-ояти)ни келтиради (Jaloliddin Suyuti, Jaloliddin Mahalliy, 2016, p. 237).

Асарда “Имон” сўзининг луғавий маъносидан сўнг истилоҳий маъноси изоҳланиб, “Муҳаммад алайҳиссаломга Аллоҳ таолонинг ҳузуридан нозил қилинган барча нарсага ишониш имон дейилади”, - деб таъкидланган (Lomishiy, 2007, p. 127).

Аҳли сунна вал жамоанинг аксар уламолари наздида, имон “тил билан иқрор бўлиб, дил билан тасдиқлаш”дан иборат (U.Uvatov, N.Sayfiyev, 2018, p. 181). Луғат илми нуқтаи назаридан ҳам “имон” сўзи “дил тил айтаётган нарсани тасдиқлаши”ни тақозо этади. Шунингдек, ислом ҳукмлари жорий бўлиши учун тил билан иқрор бўлиш ҳам зарурий ҳисобланади.

Имом Абу Ҳанифа қарашларига кўра имон фақат қалб билан тасдиқлашдангина иборат бўлиб, ундан ўзга нарса эмас. Тил билан иқрор бўлиш эса тасдиққа далил бўлиб, Абу Ҳанифа уни имон рукнларига киритмаган. Абул Ҳасан Ашъарий, Абул Ҳасан Фазл Бажалий каби мутакаллимлар ҳам шу фикрни билдирганлар. Имом Мотуридий ҳам Имом Абу Ҳанифа йўлидан бориб имонга шундай таъриф берган: “Тил билан иқрор қилиш зиёда рукндир, аслий эмас. Аслий рукн – қалб билан тасдиқ қилишдир. Иқрор эса, унга аломат ёки узрли бўлганлар учун шартдир” (Yusuf, 2011, p. 562). Мазкур уламолар ушбу масалага ақлий далил ҳам келтириб, бир нарсанинг ўрни ўша нарсанинг зидди учун ҳам ўрин ҳисобланишини айтадилар. Жумладан, Имоннинг зидди куфр бўлиб, унинг ўрни қалбдир. Демак, имоннинг ҳам жойлашган макони қалб ҳисобланади (Lomishiy, 2007, p. 128).

Аҳли сунна уламоларидан Шамсул-аимма Ҳалвоний ва Фахрул-ислом Паздавийлар тил билан иқрор бўлишни имоннинг зоида(қўшимча) рукни эканини, бироқ қалб билан тасдиқлаган нарсага тили билан узрсиз иқрор бўлмаса, у инсон мўмин ҳисобланмаслигини айтишган.

Қадарийлардан Даққокий Рақоший, Абдуллоҳ ибн Саид Қаттон ҳамда карромийларнинг барча вакиллари юқоридаги фикрга қарши ўларок: “Имон фақат тил билан иқрор бўлишдир. Чунки Пайғамбар (а.с.): “Мен инсонлар билан “Лаа илаҳа иллаллоҳ” дегунларича уруш қилишга амр қилиндим”, - деган. Шунингдек, Пайғамбаримиз мунофиқлар билан урушишни ман қилиб, уларнинг тилларидаги имонига эътибор қилганлари ҳам бунга далил бўлади”, - деб таъкидлайдилар.

Аҳли сунна уламолари эса ушбу фикрга эътироз билдириб: “Бу ботил гап. Чунки Аллоҳ таоло тил билан иқрор бўлишнинг ўзини имон деб атамади. Мунофиқлар борасида У зот шундай марҳамат қилади: “Оғизлари билан: **“Имон келтирдик”** дейдиган, (лекин) диллари имон

келтирмаганлар куфр сари интилаётганлари Сизни хафа қилмасин” (“Моида” сураси, 41-оят) (Mansur, 2009, p. 114), **“Аъробийлар: “Имон келтирдик”, – дедилар.** (Эй, Муҳаммад! Уларга) айтинг: **“Сизлар имон келтирганингиз йўқ. Лекин сизлар “Исломга кирдик” денг!”** (Чунки хануз) **дилларингизга имон кирган эмасдир”** (“Хужурот” сураси, 14-оят) (Mansur, 2009, p. 517). Аллоҳ таоло Ўзининг каломида ўз пайғамбарини шу гапни айтишга буюряпти. Албатта, Аллоҳ таоло ўз пайғамбарини ёлғонга буюрмайди. Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади: **“(Чунки хануз) дилларингизга имон кирган эмасдир”**. Ушбу оятда Аллоҳ таоло имоннинг ўрни қалб эканини зикр қилади. Бунга яна бир оят далил бўлади: **“Лекин кимнинг қалби имон билан хотиржам ҳолда (куфр калимасини айтишга) мажбур қилинса, у мустаснодир”** (“Наҳл” сураси, 106-оят) (Mansur, 2009, p. 279).

Юқорида зикр этилган далиллар “Имон фақат тил билан иқрор бўлишнинг ўзидир” деганларга раддия бўлади. Чунки уларнинг фикрига кўра мунофиқлар ҳам мўмин ҳисобланади. Бу катта адашиш бўлиб, мунофиқларнинг куфри ва ёлғончилиги хусусида Қуръон оятлари нозил бўлган.

Мадина аҳлидан Молик ибн Анас, Шом аҳлидан Авзойи, Ҳижоз аҳлидан Шофеий каби фақиҳлар ҳамда Исҳоқ ибн Роҳавайх, Аҳмад ибн Ҳанбал каби мутакаллимларнинг барчаси: “Имон тасдиқ, иқрор ва солиҳ амаллардан иборат”, - дея таъриф беришган. Хорижий ва мўтазилийлар ҳам имонга шаклан шу фикр билан бир хил таъриф беради.

Улар ўз фикрларига қуйидаги оятларни далил қилганлар: **“...имонларига яна имон қўшилиши учун...”** (“Фатҳ” сураси, 4-оят). Бинобарин, имондаги зиёдалиқ фақат солиҳ амаллар билан бўлади. **“Аллоҳ имонларингизни** (Байтул-Макдисга қараб ўқиган олдинги намозларингиз ажрини) **зое кеткизмас”** (“Бақара” сураси, 143-оят) (Mansur, 2009, p. 511). Мазкур оятда намоз имон деб аталмоқда.

Шу ўринда аҳли сунна уламолари ҳамда хорижийлар ўртасида имон таърифида нозик фарқ мавжудлигини айтиб ўтиш лозим. Аҳли сунна уламолари наздида солиҳ амаллар имоннинг асл рукни эмас. Улар топилмаганда ҳам имон заволга учрамайди. Хорижийлар наздида эса солиҳ амаллар имоннинг асл рукнларидан бири бўлиб, усиз имон заволга учрайди (A.Tulepov, 2013, p. 46).

Шунингдек, мўтазила тоифасининг амални имоннинг таркибига қўшиш каби қарашлари ҳам дуруст эмас. Чунки Аллоҳ Қуръонда имон ва амални алоҳида зикр қилган: **“Кимки Аллоҳга имон**

келтирса ва солиҳ амал қилса” (“Талоқ” сураси, 11-оят), “Эй, имон келтирганлар! Сизлардан олдинги (уммат)ларга фарз қилингани каби сизларга ҳам рўза тутиш фарз қилинди, шояд у сабабли тақволи бўлсангиз” (Бақара сураси, 183-оят), “Эй, имон келтирганлар! Намоз (ўқиш)га турар экансиз...” (“Моида” сураси, 6-оят) (Mansur, 2009, p. 108). Мазкур оятларда Аллоҳ таоло амалсиз ҳам уларни мўмин деб атамоқда. Аллоҳ таоло Куръонда кўплаб ўринда “Имон келтирган ва солиҳ амалларни қилган зотлар” дея имон ва амал орасини ажратиб баён қилган. Оятда яхши амалларни қилиш имон келтиришга атф қилиб(бир-бирига боғлиқ ҳолда) келтирилган. Маътуфнинг ва маътуфун алайх(бири иккинчисига боғлиқ икки нарс)дан бошқалиги ҳеч кимга сир эмас (Abdurahim, 2012, p. 260).

Аллома Ломиший фикрича, агар солиҳ амаллар имон жумласига кирганида, бу борада носих қилувчи (бекор қилувчи) ҳукмлар тушмаган бўлар эди. Чунки имон насх(бекор қилиш)ни қабул қилмайди. Агар амаллар имон таркибига кирганида, ҳеч ким комил имон билан вафот этмас эди. Чунки имоннинг маълум чегараси, баркамоллигининг ниҳояси ва энг куйи даражасининг ўлчови мавжуд эмас. Уламолар бу борада ким тили билан иқрор қилиб, қалби билан тасдиқ қилса, итоат қилиш ёки гуноҳдан тийилишга улгурмай вафот қилса, унинг мўмин ҳолида вафот этганини таъкидлайдилар. Бу эса солиҳ амаллар имон таркибига кирмаслигини исботлайди.

Яхши амалларни қилиш имондан ҳисобланмаслигига энг ёрқин далиллардан яна бири, хайрли ишларнинг савоб келтирадиган амал бўлиши учун имон шарт қилингандир: **“Кимки мўмин бўлган ҳолда эзгу ишларни қилса, бас, у зулмдан (қилмаган гуноҳларга жавоб беришдан) ҳам, камайишдан (савоби тўла берилмай қолишидан) ҳам хавфсирамас”**(“Тоҳа” сураси, 112-оят). Ушбу оятда яхши амалларни мўмин ҳолатда қилиш шарт қилинган. Шарт билан шарт қилинган нарсаларнинг бошқа-бошқа экани ҳеч кимга сир эмас.

Хулоса шуки, аҳли суннанинг ичида имон ҳақиқати ҳақида икки хил қараш мавжуд бўлиб, улар бир-биридан фақатгина сўзда фарқ қилиб, аслида эса бир хил маънони ифода этади. Бу масала борасида мазҳаб имомларидан Имом Молик, Имом Шофеъий ва Имом Аҳмадлар “Имон – қалб билан тасдиқлаш, тил билан иқрор бўлиш ва арконларга амал қилишдир. Фақат кимки баъзи тоатларнигина тарк қилган бўлса, имондан чиқмайди”, - деганлар.

Мухаққик уламолардан Имом Ашъарий ва Имом Мотуридий эса: “Имон фақат қалб билан тасдиқ қилишдир”, деганлар. Бу иккала фикр умумий тарзда ўрганилиб, уларнинг ораларидаги фарқ лафзий

экани, яъни лафзлари турлича, маънолари эса бир хил экани маълум бўлган. Аввалги уламолар дўзахга киришдан нажот берувчи комил имонни изоҳлашган. Бундай ҳолда амалнинг имондаги рукнлардан бўлиши шубҳасиздир. Кейинги давр уламолари эса имоннинг аслини, яъни дўзахда абадий қолишдан нажот берадиган имонни тушунтиришган (Shohin, 2001, p. 7).

Турли тоифалар орасида “Имон зиёда бўлади”, деган фикрлар ҳам мавжуд бўлиб, аҳли сунна уламолари, жумладан, Маҳмуд Ломиший ҳам уларга жавобан ибн Аббос (р.а.)дан қилинган ривоятни келтириб, унда имоннинг зиёда бўлиши Пайғамбаримиз (с.а.в.) даврларига хос экани, инсонлар аввал исломга кириб, умумий имон келтиргач, сўнг нозил бўлган ҳар бир фарзга алоҳида имон келтиришлари билан боғлиқлиги айтилади. Чунки ўша даврда фарз амаллар бирин-кетин нозил бўлган. Мусулмонлар ҳар бир фарзга имон келтиришлари умумий келтирилган имонини янада зиёда қилган. Айнан шу каби фикр “Ақоидун-насафия” китобига Саъдуддин Тафтазоний томонидан ёзилган шарҳда ҳам таъкидланади. Унда Имом Абу Ҳанифа ибн Аббос(р.а.)дан келтирилган юқоридаги ривоятга таянгани қайд этилади (Taftazoniy, 2018, p. 283).

“Аллоҳ имонларингизни (Байтул-Макдисга қараб ўқиган олдинги намозларингиз ажрини) **зое кеткизмас”** (“Бақара” сураси, 143-оят) да Аллоҳ таоло мусулмонларнинг Пайғамбар (а.с.) ни ва Каъбадан бошқа тарафга, яъни Байтул-Макдисга қараб ўқилган намознинг жоизлигини тасдиқлаганларини ирода қилганлиги эҳтимоли бор. Тафсир уламолари: “Мазкур оят қибланинг ўзгартирилиши борасида нозил бўлган” - деб таъкидлайдилар (Samarqandiy A. L., 1993, pp. 164-165). Мазкур оят асли намозга тааллуқли бўлиб, уларнинг имон борасидаги фикрларига хужжат бўлмайди.

Жаҳмийлар тоифаси етакчиси Жаҳм ибн Сафвон Росибий ва унга эргашганлар “Имон фақатгина маърифатдан иборат” - деган (Pazdaviy, 2005, p. 148). Бу гап нотўғри бўлиб, имоннинг луғавий маъносига ҳам зиддир. Чунки кофирлар ҳам Аллоҳ таолони танишган: “Қасамки, агар улардан: **“Осмонлар ва Ерни ким яратган?”** – деб сўрасангиз, албатта, **“Аллоҳ”, - дерлар**” (“Луқмон” сураси, 25-оят). Улар Пайғамбар (а.с.)ни ҳам билишарди: **“Уни (Мухаммадни) худди ўз фарзандларини танигандек танийдилар”** (“Бақара” сураси, 146-оят) (Mansur, 2009, p. 23). Шунга қарамасдан улар қалблари билан тасдиқламаганликлари учун мўмин ҳисобланмайди.

Аҳли сунна вал жамоа вакиллари эса фаришталар, китоблар ва пайғамбарларнинг барчасига имон келтирадилар. Маълум бўладики, тасдиқсиз маърифатнинг ўзи, яъни Аллоҳ ва унинг пайғамбарини танишнинг ўзигина имон бўла олмайди.

Юқорида келтирилган далиллардан кўриниб турибдики, имон тасдиқ ва иқрордан иборат, шунинг учун у зиёда ва ноқис бўлмайди. Чунки иқрор ва тасдиқ зиёдалиқ ва нуқсонни қабул қилмайди. Бу борада Маймун ибн Муҳаммад Насафий ўзининг “Баҳрул-калом” асарида: “Имоми Аъзам ва унинг асҳоблари наздида имон зиёда ва ноқис бўлмайди”, - дея айтиб ўтади (Nasafi, 2000, p. 156). Мазкур фикрни Мулла Али Қори ҳам ўзининг “Ал-фикҳул-акбар”га ёзган шарҳида таъкидлаб: “Фаришталардан иборат само аҳлининг ҳамда пайғамбарлар, валийлар, солиҳ ва фожир мўминлардан иборат жаннат ва ер аҳлининг имони унга имон келтириш лозим бўлган нарса нуқтаи назаридан зиёда ёки ноқис бўлмайди” - деб келтирган (Qori, Sharh al-Fiqh al-akbar, 2019, p. 183). Солиҳ амалларни имон таркибига киритганлар эса имоннинг зиёда ва ноқис бўлишини айтадилар. Мазкур ўринда зиёда ёки ноқислик банданинг амалига тегишли бўлади. Бу борада Сўфи Оллоёр шундай дейди:

*“Яқин билгилки, имон бўлмагай кам,
Эрур бирдек, зиёда бўлмагай ҳам.*

Яна шуни аниқ билгилки, имон кўпайиш ва озайиш сифатидан холидир (Zohid, 2018, pp. 45-46).

Имонни тасдиқ ва иқрордан иборат дея таърифласак, демак у махлуқ (яратилган) ҳисобланади. Чунки тасдиқ ва иқрор банданинг феълидир. Банданинг феъллари эса махлуқ ҳисобланади. Аммо Аллоҳ таолонинг тавфиқи ва ҳидояти махлуқ эмас. Бу кўпчилик мутакаллим уламоларнинг фикри саналади.

Сўфи Оллоёр ўзининг “Маслакул-муттақин” асарида бу борада қуйидагича таъкидлайди: “Ва яна тавфиқи ҳидоят Худодиндур, махлуқдин эрмас. Ул нимаки бандадиндур, яъни кўнгулда ва тилда айтмоқ – булар махлуқдир” (Olloyor, 2016, p. 46).

Баъзи мутакаллимлар: “Имон Аллоҳнинг тавфиқи ва ҳидояти билан ҳосил бўлгани учун махлуқ эмас, чунки тавфиқ ва ҳидоят махлуқ ҳисобланмайди”, - дея фикр билдиришган. Имом Ломиший тавфиқ ва ҳидоят Аллоҳ таоло томонидан эканини эътироф этган ҳолда, бу билан банданинг феъли ўзгариб қолмаслиги, шунинг учун имондаги тасдиқ ва иқрор банданинг феъли билан ҳосил бўлгани сабабли худди намоз, рўза ва бошқа ибодатлар каби махлуқ ҳисобланишини таъкидлаб ўтган (Lomishiy, 2007, p. 147).

Мотуридий ва ашъарийлар ўртасидаги лафзий ихтилофлардан бири муқаллиднинг имони саҳиҳ ёки саҳиҳ эмаслиги масаласи ҳисобланади (S.Oqilov, 2020, p. 164). Аллома Ломиший кейинги фаслда муқаллиднинг имони тўғрисида баҳс юритади. Дастлаб муқаллидга таъриф беради: “Муқаллид – уни динга чақирган инсонга тақлид қилган ҳолда имон келтирган кишидир” (Lomishiy, 2007, p. 148). Мулла Али Қори тақлидга шундай таъриф беради: “Бировнинг сўзини далилсиз қабул қилиш тақлиддир” (Qori, Zov’ul maoliy, 2017, p. 120). Муҳаммад Зоҳид Қутқу эса: “Муқаллид – дегани тақлидчи, бирор нарсага тақлид қилувчи, эргашувчи, бировга ўхшаб иш тутувчи, “Сизнинг айтганларингизни мен ҳам қабул қилдим” - деб, динда ибодатнинг асли ва асосларини изламай, дарҳол бир шахсга тақлид қилиб, қаноат ҳосил қилган ҳолда унинг айтганларига ишонувчи кишидир. Ана шундай тарзда келтирилган имон ҳам мўътабар, яъни эътиборли бўлиши қатъий далиллар билан собитдир”, - дея изоҳлайди (Qutqu, 1999, p. 137).

Имом Ломиший тақлидни изоҳлаш учун қуйидаги мисолни келтиради: “Пайғамбаримиз (с.а.в.) ўз замонларида кофирни ислом динига чақирди ва унга эътиқод қилиши лозим бўлган таълимотларни баён қилди. У Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан мазкур таълимотларни қабул қилди, лекин сабот билан эътиқод қилмади. Ёки бизнинг замонамизда бир мусулмон инсон кофирни динга чақирди ва унга эътиқод қилиниши керак бўлган Аллоҳнинг бирлиги, оламнинг кейин пайдо бўлганлиги, Яратувчининг қадимлиги, фаришталарга, илоҳий китобларга, пайғамбарларга, охират кунига, тақдирнинг яхшиси ҳам, ёмони ҳам Аллоҳдан эканига имон келтириш каби зарурий ақидаларни баён қилди. Унга Пайғамбаримиз (с.а.в.) Аллоҳ таоло у зотга юборган бу динни бизга етказганини, у зот (с.а.в.) пайғамбарликни етказишда ростгўй эканини, чунки у зот (с.а.в.)нинг ҳузурида мўъжизалар содир бўлганини билдирди. Мазкур инсон унга ислом хабарини берган мўминнинг гапини қабул қилди, лекин эътиқод қилмади. Агар унинг гаплари тўғри бўлса, мен ҳам шу фикрдаман, нотўғри бўлса гуноҳи ўшанинг зиммасига, деган қабилда иш тутган муқаллид ҳеч қандай ихтилофсиз мўмин ҳисобланмайди. Чунки у эътиқод қилиши лозим бўлган нарсага эътиқод қилмади, Аллоҳ таолонинг ҳузуридан келган нарсани тасдиқламади, балки бу борада шак-шубҳага борди. Шак-шубҳа устига қурилган нарса эса имон дейилмайди” (Lomishiy, 2007, p. 148).

Уламолар ўртасидаги ихтилоф уни динга чақирган инсон баён қилган барча ақидаларни ҳеч

қандай шак-шубҳасиз, бирор далилсиз қабул қилган ва уни тасдиқлаган муқаллид борасидадир.

Аҳли сунна уламолари айтадики: “Мазкур муқаллиднинг имони дуруст, у имон ҳақиқатини юзага чиқарди, чунки имон луғатда тасдиқ маъносида келган. Баъзи уламолар наздида Муҳаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг ҳузуридан олиб келган нарсаларни тасдиқлаш имон дейилади. Уламолар оммаси эса ким тасдиқ ва иқроқ этса, у мўминдир”, - деганлар.

Абул Ҳасан Ашъарийдан ҳам шу мазмундаги ривоят мавжуд, лекин у кишининг мазҳабларидаги машҳур гап “муқаллиднинг имони қабул бўлмаслиги” ҳақидадир.

Абулҳасан Рустуффоний, аҳли ҳадисларнинг охириги вакилларида бўлган Абу Абдуллоҳ Ҳалимий каби аҳли сунна олимлари: “Муқаллиднинг эътиқоди далилга таянмас экан, мўмин бўлмайди. У пайғамбарнинг динни етказувчи эканини, ундан мўжизалар содир бўлганини билиши лозим. Уни билгач, Расулulloҳ (с.а.в.)дан оламнинг кейин пайдо бўлгани, Яратувчининг қадимлиги ва бирлиги борасида нақл қилинган хабарларга эътиқод қилса, гарчи мазкур нарсаларнинг тўғрилигини ақлий далиллар билан билмасида мўмин ҳисобланади”, деганлар.

Уларнинг ҳужжати шуки, мўмин бўлиш учун эътиқод бўлиши керак, шак-шубҳа билан қилинган эътиқод тўғри бўлмайди. Шак эса илмни вожиб қиладиган далил билангина кетказилади.

Илмни вожиб қилувчи далиллар учга бўлинади: ҳис қилиш аъзолари, ақлий далиллаш ва рост хабар. Ҳис қилиш аъзолари нарсалар ҳақиқатини англашда тўлақонли восита ҳисобланмайди. Демак, ақлий далиллаш ёки рост хабардан бири бўлиши керак. Иккисидан бирининг топилиши илм ҳосил бўлиши учун етарли ҳисобланади.

Абулҳасан Ашъарий: “Муқаллиднинг имони қабул бўлиши учун у эътиқодий масалаларни ақлий далиллар асосида билиши лозим бўлади. Пайғамбар (с.а.в.)нинг Аллоҳнинг бирлиги, оламнинг яратилганлиги, Яратувчининг қадимлиги ва шу каби эътиқодий масалалардаги гапи у зот (с.а.в.)нинг пайғамбарликлари исботини топмагунча далил ҳисобланмайди. Пайғамбарликнинг исботланишидан олдин эса Юборувчи, яъни Аллоҳ таолонинг мавжудлиги билиши лозим. Агар оламнинг ҳодислиги билинса, унинг сўзи оламнинг яратилгани ва Яратувчининг борлигига ҳужжат бўлишга боғлиқ бўлиб қолади. Агар унинг сўзи ҳужжат бўлмаса, ақлий далил билан далиллаш лозим бўлади” (Lomishiy, 2007, pp. 138-139).

Мўътазилалар: “Муқаллид мўмин эмас. Инсон эътиқодий масалаларнинг ҳар бирига ўша масала

юзасидан ақлий далилга таяниб эътиқод қилмас экан, мўмин бўлмайди”, - дея фикр билдирган.

Муаллиф ҳам Абулҳасан Ашъарий каби ҳар бир масалада ақлий далил бўлиши лозим, деган. Бироқ Абулҳасан Ашъарий муқаллид далилни тили билан ифода эта олиши, қарши тараф билан уларнинг шубҳа ва муаммоли масалалари юзасидан баҳс олиб бора олиш қобилиятига эга бўлиши, шубҳа пайдо бўлганда ақидасида шакка тушмаслик, балки ўша шубҳани бартараф қила оладиган далилни билишини шарт қилмаган.

Мўътазилалар муқаллид мўмин бўлиши учун юқоридагиларни шарт қилган. Мўътазилалар далилсиз тақлидий равишда келтирилган имон хусусида ихтилоф қилдилар. Улардан бир гуруҳи муқаллиднинг кофир эканига ҳукм қилган. Баъзилари эса: “У кофир ҳам, мусулмон ҳам эмас. Тақлид билан куфрдан халос бўлади, бироқ имонга кирмайди. Икки манзил орасида қолади”, - деган.

Уларнинг фикрича, Аллоҳни танишда фарз ҳисобланган далилни тарк қилиш гуноҳи кабира ҳисобланади. Уларнинг наздида имонга путур етказадиган гуноҳи кабира кишини имондан чиқаради.

Аҳли сунна наздида эса, муқаллид имоннинг асоси ва ҳақиқатини гарчи далилсиз бўлсада тасдиқлар экан, у мўмин ҳисобланади. Чунки далил мақсад қилинган нарсага етишда восита ҳисобланади, агар мақсад амалга ошса далилнинг мавжуд эмаслиги эътиборга олинмайди. Шунингдек, муқаллиднинг имони тўғри бўлиши учун муқаллад(муқаллид унга тақлидан имон келтирган шахс) диндан юз ўгирган тақдирда ҳам муқаллиднинг имонида собит туриши шарт қилинади.

Мўътазилалар фикрича, Аллоҳ имон келтирганлик учун савоб ваъда қилган. Инсон эса савобга бу борада унга етган меҳнат-машаққат билан эришади. Далил қидириш ана ўша машаққатни англатади. Тасдиқнинг ўзигина машаққат ҳисобланмайди. Улар Пайғамбар (с.а.в.) Оиша (р.а.) га айтган қуйидаги ҳадисни ўз фикрларига далил қилиб келтиришади: “Албатта, ажринг машаққат, қийинчилигинг миқдоричадир”. Мазкур ҳадисни Имом Бухорий “ал-Жоме ас-саҳиҳ”нинг “Умранинг савоби машаққат миқдорича экани ҳақидаги боб” да келтирганлар (Buxoriy, 2002, p. 430). Мазкур ҳадис умра ибодатидаги машаққат ва унга бериладиган савоб борасида экани ҳадис келтирилган боб номидан ҳам очиқ-ойдин англашилди.

Маҳмуд Ломиший бу борада шундай дейди: “Муқаллид мўмин деб ҳукм қилинар экан, унга имоннинг савобини олиш ҳам вожиб бўлади. Чунки Аллоҳ таоло бандаларига савоб беришни уларга

рахм қилганидан, фазл кўрсатганидан ваъда қилган, бандалар машаққат тортгани учун эмас. Ким имон келтирса, машаққат чекадими-йўқми савобга эга бўлади” (Lomishiy, 2007, p. 140).

Ломиший қарши тарафга агар улар илмни вожиб қилувчи далил керак, деяётган бўлса, у мавжудлигини айтади. Агар Пайғамбаримиз (с.а.в.) бир инсонни динга чақирса, унга эътиқод қилиниши лозим бўлган барча нарсани баён қилса, ўзининг Аллоҳ томонидан юборилган пайғамбар эканини айтиб, унга мўжиза кўрсатса, Пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг расул экани ўз исботини топади. Шунингдек, Пайғамбаримиз(с.а.в.)дан бошқа инсон бирор кимсани исломга даъват қилса, унга эътиқод қилиниши лозим бўлган барча нарсани баён қилса, Пайғамбар (с.а.в.)нинг Аллоҳ томонидан юборилган пайғамбар эканини, у зот (с.а.в.)дан мўъжизалар содир бўлганини хабар қилса, мазкур мўъжизалар ҳақидаги мутаботир йўл билан нақл қилинган хабар даъват қилинаётган инсонга етказилса, унинг ҳузурида рисолат ўз тасдиғини топган бўлади, унда хабар берилаётган нарса ҳақида илм ҳосил бўлади. Чунки Пайғамбар (с.а.в.) ҳақидаги мўжиза билан қувватланган хабар илм ҳосил бўлиши учун сабаб ҳисобланади (Lomishiy, 2007, p. 142).

Имом Ломиший шу ўринда бир муҳим жиҳатга эътибор қаратади. Имом Ашъарий билан замонасининг оми одамлари борасида ихтилоф йўқлигини таъкидлайди. Чунки уларнинг ҳаммаси ҳам далил келтира олиш салоҳиятига эга эмас. Шунинг учун ҳам улар турли кўркинч ва хавф-хатар пайтида Аллоҳга тасбеҳ, таҳлил айтиб, Унинг кудрати улуғлиги, хоҳиши барча нарсдан устунлигини эътироф этадилар.

Мотуридий ва ашъарийлар ўртасидаги ихтилоф чекка бир ҳудудда яшаган, бирор мусулмон уни кўриб, динга даъват қилган, эътиқод қилиниши лозим бўлган нарсалар баён қилинган, Пайғамбар (с.а.в.) бизга исломни етказгани унга билдирилган кимса борасидадир. Яъни, даъват қилинаётган инсон тафаккур юритиш ва далил келтиришдан олдин юқоридагиларга ишонса ва эътиқод қилса, ўша кишининг имони эътиборли ёки йўқлигида. Буни Абу Муин Насафий ҳам зикр қилган (Lomishiy, 2007, p. 143).

Муқаллиднинг имони борасидаги фикрларга ҳулоса сифатида Мулла Али Қорининг қуйидаги фикрларини келтириш ўринли: “Муқаллиднинг имони тўрт имом наздида, гарчи у далилларни талаб қилишни тарк қилгани учун гуноҳкор бўлсада, саҳихдир” (Qori, Zov’ul maoliy, 2017, p. 122).

Имон бобида келтирилган яна бир муҳим мавзу бу имонда истисно масаласидир. Мазкур масала

мотуридий ва ашъарийлар ўртасидаги лафзий ихтилофлардан бири ҳисобланади. “Имонда истисно қилиш” деб бировдан “Сен мўминмисан?” деб сўралса, у ўзининг мўминлигини ифода қилишда имонини Аллоҳнинг хоҳишига боғлаган ҳолда, яъни “Мен, инша Аллоҳ, мўминман!” деганга ўхшаш жавоб беришига айтилади (В.Тојибоев, Ҳ.Мамарасулов, 2020, pp. 106-107). Мотуридий уламолар, хусусан, Имом Мотуридийнинг ўзи ҳам имонда истисно қилиш жоиз эмас, - деб ҳукм чиқарган (Moturidiy, 2019, p. 280) ва қуйидаги оятни далил қилишган: “Айнан ўшалар ҳақиқий мўминлардир” (Анфол сураси, 4-оят). Уларнинг фикрича, истисно ҳали мавжуд бўлмаган, вужудга келишида шак-шубҳа бўлган нарсаларда жоиз бўлади. Чунки ўша ишнинг содир бўлиш ёки бўлмаслигидаги Аллоҳнинг хоҳиши маълум эмас. Мана шу ишда истисно қилиш жоиз.

Агар бир нарса ҳақиқатда мавжуд бўлса, Аллоҳ унинг мавжуд бўлишини қатъий ирода қилганини билсак, унда истисно қилиш жоиз бўлмайди. Шунинг учун тик турган одамнинг “Мен, иншааллоҳ, турибман”, ўтирган одамнинг “Мен, иншааллоҳ, ўтирибман” дейиши мумкин эмас. Шунингдек, мўминнинг имони мавжудлиги аниқ бўлгандан кейин унинг: “Мен, иншааллоҳ, мўминман” дейиши мумкин эмас. Балки у: “Мен батаҳқиқ мўминман” дейиши лозим. Бу борада “ал-Ақоидут-таховия”га Абулизз Ҳанафий томонидан ёзилган шарҳда: “Икки шаҳодат калимасини айтган, ўзини мўмин деб билган одам “Мен мўминман” дейиши керак. Ким имонида истисно қилса, бу борада шак-шубҳа қилаётган бўлади”, дейилади (Hanafiy, 2016, p. 278).

Ашъарийлар бу ўринда истисно қилиш даркор, деб ҳисоблайди. Чунки у Аллоҳ наздидаги ҳолатини ва ўлими олдида қандай ҳолатда, имон ёки куфрда ўлишини, билмайди.

Уларнинг фикрича, ишонч ҳосил қилинган ўринда ҳам истисно қилиш мумкин. Аллоҳ таоло Қуръонда: “Албатта, сизлар (эй, мўминлар!) Масжидул-ҳаромга эмин-эркин, бошларингизни (сочларингизни) қирдирган ва (ёки) қисқартирган ҳолларингизда кўрқмасдан кирурсиз, иншоаллоҳ” (Фатҳ сураси, 27-оят), - дея марҳамат қилган. Масжидул-ҳаромга кириш Аллоҳнинг хабар бериши билан аниқ эди.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) бирор қабр ёнидан ўтсалар: “Ассалому алайкум, эй, мўмин қавм диёри аҳли! Албатта, биз ҳам сизларга етишувчимиз, инша Аллоҳ”, - дер эдилар. Тирикларнинг ўликларга етишиши эса шубҳасиздир, дейишади.

Аллома Ломиший ашъарийларнинг “унинг Аллоҳ ҳузуридаги ҳоли қандайлигини билмаймиз”

деган гапига жавобан айтадики, агар инсон ҳақиқатда мўмин бўлса, унинг Аллоҳ ҳузуридаги ҳолати ҳам шундай бўлади. Чунки Аллоҳ таоло бирор нарсани унинг акси деб билмайди. Бирор нарса ҳақида унинг хилофи ўлароқ ҳулоса чиқариш илм ҳисобланмайди.

Ашъарийларнинг “Унинг ўлими олдида қай ҳолатда бўлишини билмаймиз” деган гапларига жавобан айтиладики, ўлим олди ҳолатини инобатга олиб унинг имонда истисно қилиши, яъни “Мен, иншааллоҳ, мўмин ҳолда вафот этаман” дейишини айрим уламолар жоиз санаган. Лекин аксар уламолар буни ҳам жоиз эмас, деганлар. Улар “Мен ҳақиқатда мўмин ҳолда вафот этаман” дейиш лозим, деганлар. Чунки имонда бардавом бўлиш ва шу ҳолда вафот этиш вожиб ҳисобланади. Ҳар бир мўмин шундай эътиқод қилиши лозим саналади.

Бу борада ҳеч қандай гап йўқ. Ихтилоф айни пайтдаги имонда истисно қилиш жоизми ёки йўқлигида.

Улар далил қилган “Фатҳ” сураси 27-оятдаги “ин” сўзидан мурод “из” ҳисобланади. Яъни, “агар Аллоҳ хоҳласа”.

Яна ривоятда айтилишича, бу ердаги истисно киришнинг ўзида эмас, балки хотиржам ҳолатда киришда. Чунки Аллоҳ таоло киришнинг хабарини берди, лекин хотиржам ёки бошқа ҳолда киришнинг хабарини бермади. Шунинг учун истисно қилинди.

Ҳадис борасида шуни айтиш мумкинки, Набий (с.а.в.)нинг ўша қабристонга дафн этилиши аниқ эмас. Демак бунда ҳам истисно қилиш жоиз.

Бу борада мотуридийлар ҳамда ашъарий ва хорижийлар ўртасидаги масала шуки, мотуридийлар наздида имоннинг ҳозирги ҳолати, қарши тарафнинг ҳузурида эса имон ва куфрнинг ҳозирги ҳолати эмас, балки ўлим олди ҳолати эътиборга олинади. Улар буни “мувофот”, яъни “вафот этаётгандаги ҳолат” масаласи деб атайдилар. Мазкур ҳолат эса яшириндир.

Мотуридийлар наздида мўмин инсон то куфр келтирмагунча батаҳқиқ мўминдир. Агар у ҳозир куфрни танласа кофир бўлади. Агар чин мўмин бўлса, имонда истисно қилиши беҳуда гапдир. Имом Шамсуддин Самарқандий ўзининг “ас-Соҳаифу-илаҳия” номли асарида имонда истисно қилиш жоиз эмас, деб ҳисоблаган уламоларнинг олдинги сафида Имом Абу Ҳанифа ва унинг шогирдларини санаб ўтган (Samarqandiy S., 1985, p. 461).

НАТИЖАЛАР

Иймон ва унинг моҳияти борасида билдирилган фикрлардан унинг тасдиқ ва иқрордан иборатлиги ойдинлашади. Мазкур икки рукндан тасдиқ асосий ўрин эгаллайди. Иқрор эса дунёвий ишларда унга

нисбатан мусулмон инсонга тегишли ҳукмлар жорий бўлиши учун шарт ҳисобланади. Имон тасдиқ ва иқрордан иборатлиги, мазкур икки рукн эса банданинг амали экани, бандадан содир бўладиган амаллар махлуқлиги эътиборидан имон ҳам махлуқ дейилади. Бироқ имон Аллоҳ томонидан берилган тавфиқ ва ҳидоят билан ҳосил бўлади, тавфиқ ва ҳидоят эса махлуқ ҳисобланмайди. Ҳанафий-мотуридий уламолари томонидан имон “тасдиқ ва иқрордан иборат” дея таърифлангани боис имон зиёда ва ноқис бўлмайди. Чунки тасдиқ ва иқрор кўпайиш ёки озайишни қабул қилмайди. Имон мавзусидаги яна бир муҳим масала муқаллиднинг имони масаласи ҳисобланади. Мотуридий таълимоти уламолари наздида бировга тақлидан келтирилган имон ҳам эътиборга олинади. Шунингдек, мазкур тадқиқотда мотуридий ва ашъарийлар ўртасидаги лафзий ихтилофлардан бири бўлган имонда истисно масаласига тўхталиб ўтилган. Мотуридийлар наздида кишининг айни пайтдаги имони ҳақида “Сен мўминмисан?” деган саволга “Мен батаҳқиқ мўминман” дея жавоб бериши лозим бўлади. “Мен, иншааллоҳ, мўминман” деган жавобда шак-шубҳа эҳтимоли борлиги учун, имон эса шак-шубҳа асосига барпо бўлмаслиги сабабли истисно қилиш жоиз эмас.

ХУЛОСА

Юқоридагилардан ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, Маҳмуд ибн Зайд Ломиший калом илми ўз тараққиётининг энг юқори босқичига кўтарилган даврда фаолият юритди. У буюк мутакаллим Абу Мансур Мотуридий асос солган мотуридия таълимотини ёйишда жонбозлик кўрсатди. “Китаб фи усул ал-фикҳ”, “ат-Тамҳид ли қоваид ат-тавҳид”, “Баён кашфил-алфоз” каби асарлари билан ҳанафий мазҳаби фикҳи ва мотуридия таълимоти ривожига салмоқли ҳисса қўшди. Хусусан, алломанинг калом илмига оид асарида динда муҳим ўрин эгаллайдиган ақидавий масалалар Қуръон ва суннат асосида баён қилиниб, нафақат аллома яшаб фаолият юритган вақтда, балки ҳар қандай даврда учраши мумкин бўлган адашган фирқа ва тоифаларга раддиялар берилган. Қариб тўққиз аср илгари яшаб ўтган аждодимизнинг илмий мероси нафақат ўз даври учун, балки ғоялар кураши авж олган ҳозирги давр учун ҳам ғоят аҳамиятлидир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

REFERENCES:

1. А.Тулєпов. (2013). Ислом ва ақидапараст оқимлар. Тошкент: Шарқ.
2. Абдурахим, А. (2012). Эътикод дурдоналари. Тошкент: Тошкент ислом университети.
3. Б.Тожибоев, Ў.Мамарасулов. (2020). “Салафий”ларга илмий раддиялар. Тошкент: Азон китоблари.
4. Бағдодий, А.И. (1995). ал-Фарқ байна ал-фироқ. Байрут: Мактаба ал-асрия.
5. Бухорий, И. (2002). Сахиҳул-Бухорий. Дамашқ: Дор ибн Касир.
6. Ҳанафий, А.И. (2016). Шарҳ ақоид ат-Таҳовия. Қоҳира: Дор ал-ғод ал-жадид.
7. Жалолиддин Суютий, Жалолиддин Маҳаллий. (2016). Тафсири Жалолаин. Дамашқ: Дор ибн Касир.
8. Ломиший, М. И. (2007). ат-Тамҳид ли қоваид ат-тавҳид. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
9. Мансур, А. (2009). Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Тошкент: Тошкент ислом университети.
10. Мотуридий, А.М. (2019). Китоб ат-тавҳид. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
11. Насафий, М.И. (2000). Баҳрул калом. Дамашқ: Дор ал-фарфур.
12. Оллоёр, С. (2016). Маслак ал-муттақийн. Тошкент: Фафур Фулом.
13. Паздавий, А.Ў. (2005). Усул ад-Дин. Қоҳира: Мактаба ал-азҳария лит-Турок.
14. Қори, М.А. (2017). Зовъул маолий. Истанбул: Дор ал-байрутий.
15. Қори, М.А. (2019). Шарҳ ал-Фикҳ ал-акбар. Байрут: Дор ан-нафоис.
16. Кутку, М.З. (1999) Аҳли суннат вал жамоат ақоиди. Тошкент: Мовароуннаҳр.
17. С.Оқилов. (2020). Абу Мансур ал-Мотиридий илмий мероси ва мотуридия таълимоти. Тошкент: Ҳилол-нашр.
18. Самарқандий, А.Л. (1993). Баҳрул улум. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
19. Самарқандий, С. (1985). ас-Соҳаиф ал-илаҳийя. Ар-Риёз: Мактаба ал-фаллах.
20. Шоҳин, А.А. (2001). ал-Манҳал ал-ҳадис. Байрут: Олам ал-кутуб.
21. Тафтазоний, С. (2018). Шарҳ ал-ақоид ан-Насафийя. Тошкент: Мовароуннаҳр.
22. У.Уватов, Ҳ.Сайфиев. (2018). Абу Муин Насафий ҳаёти ва илмий мероси. Тошкент: Мовароуннаҳр.
23. Юсуф, С.М. (2011). Сунний ақидалар. Тошкент: Шарқ.
24. Зоҳид, Р. (2018). Равойиҳ ар-райҳон (Саботул ожизин шарҳи). Тошкент: Шарқ.
1. A.Tulepov. (2013). *Islom va aqidaparast oqimlar*. Toshkent: Sharq.
2. Abdurahim, A. (2012). *E'tiqod durdonalari*. Toshkent: Toshkent islom universiteti.
3. B.Tojiboyev, Y.Mamarasulov. (2020). *“Salafiy”larga ilmiy raddiyalar*. Toshkent: Azon kitoblari.
4. Bag'dodiy, A. I. (1995). *al-Farq bayna al-firoq*. Bayrut: Maktaba al-asriya.
5. Buxoriy, I. (2002). *Sahihul-Buxoriy*. Damashq: Dor ibn Kasir.
6. Hanafiy, A. I. (2016). *Sharh aqoid at-Tahoviya*. Qohira: Dor al-g'od al-jadid.
7. Jaloliddin Suyutiy, Jaloliddin Mahalliy. (2016). *Tafsiri Jalolayn*. Damashq: Dor ibn Kasir.
8. Lomishiy, M. I. (2007). *at-Tamhid li qovaid at-tavhid*. Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya.
9. Mansur, A. (2009). *Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri*. Toshkent: Toshkent islom universiteti.
10. Moturidiy, A. M. (2019). *Kitob at-tavhid*. Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya.
11. Nasafiy, M. I. (2000). *Bahrul kalom*. Damashq: Dor al-farfur.
12. Olloyor, S. (2016). *Maslak al-muttaqiyn*. Toshkent: G'afur G'ulom.
13. Pazdaviy, A. Y. (2005). *Usul ad-Din*. Qohira: Maktaba al-azhariya lit-Turos.
14. Qori, M. A. (2017). *Zov'ul maoliy*. Istanbul: Dor al-bayrutiy.
15. Qori, M. A. (2019). *Sharh al-Fiqh al-akbar*. Bayrut: Dor an-nafois.
16. Qutqu, M. Z. (1999). *Ahli sunnat val jamoat aqoidi*. Toshkent: Movarounnahr.
17. S.Oqilov. (2020). *Abu Mansur al-Motiridiy ilmiy merosi va moturidiya ta'limoti*. Toshkent: Hilol-nashr.
18. Samarqandiy, A. L. (1993). *Bahrul ulum*. Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya.
19. Samarqandiy, S. (1985). *as-Sohaif al-ilahiyya*. Ar-Riyoz: Maktaba al-fallah.
20. Shohin, A. A. (2001). *al-Manhal al-hadis*. Bayrut: Olam al-kutub.
21. Taftazoniy, S. (2018). *Sharh al-aqoid an-Nasafiya*. Toshkent: Movarounnahr.
22. U.Uvatov, H.Sayfiyev. (2018). *Abu Muin Nasafiy hayoti va ilmiy merosi*. Toshkent: Movarounnahr.
23. Yusuf, S. M. (2011). *Sunniy aqidalar*. Toshkent: Sharq.
24. Zohid, R. (2018). *Ravoyih ar-rayhon (Sabotul ojizin sharhi)*. Toshkent: Sharq.